

## *Rättssäkerheten, moralen och "socialsäkerheten"*

Håkan Gustafsson

*Rättssociologiska institutionen, Lunds universitet*

*"Tyska judar under Hitlers välde kunde lätt förutse att de skulle komma att förföljas, men det vore absurt att kalla en sådan förutsebarhet för rättssäkerhet"*<sup>1</sup>

A Peczenik

Denna artikel utvidgar ett avsnitt i en pågående och större studie om rättssäkerhet<sup>2</sup>, men som där återfinns under rubriken *Rättsfilosofisk exkurs: Enter Ethica*. Avsnittet i fråga utgör, kan man säga, en rättsfilosofisk eller rättsteoretisk 'intervenering' i en annars rättssociologisk framställning, och avser att fördjupa två aktuella temata i rättssäkerheten, nämligen å ena sidan frågan om förutsebarhetskriteriet och å andra sidan försöken att relatera rättssäkerheten till moralen, dvs var och hur etiken gör entré.

I syfte att förankra föreliggande artikel i den egentliga kontexten, där det i studien föregående kapitlet benämns *Från en formell rättssäkerhet* och det efterföljande *Till en substantiell rättssäkerhet*, skall här ges en komprimerad genomgång av de centrala huvudpunkterna i nämnda studie.

## 1. Resumé

På det mest generella planet har rättssäkerhetsidén som fundament att staten i sin utövning skall vara bunden av lagarna; rätten skall vara den överordnade principen vid maktutövningen.

Att staten skall vara bunden av gällande lag syftar till det specifika i rättssäkerheten, nämligen den att motverka eller åtminstone kunna förutse godtycke och diskretionär maktutövning från statens sida. Detta har primärt två sidor, där den ena avser ett formellt drag och den andra ett innehållsligt drag. Den förra innebär att staten skall följa de specifika regler som är gällande, dvs ett sätt att motverka godtycke på *formella* kriterier, men där intet utsäges om regelns innehåll. Den andra sidan består i att reglernas *innehåll* inte ändras eller åsidosätts godtyckligt, utan att dessa 'materiella värden' följs (hur de nu definieras) och att den rättsliga lösningen är materiellt korrekt. Det är således viktigt att uppmärksamma denna centrala distinktion mellan rättssäkerhetens formella och materiella del.

I nämnda studie hävdas, att rättssäkerhetens uppkomst kan härledas till den borgerliga liberala rättsstaten och begreppet kan för Sveriges del dateras till 1853/54, där begreppet särskilt avser frågan om funktionsdelningen mellan domstolarna och regeringen.

För den framväxande borgarklassen var det viktigt att dels kunna bemästra en ofta godtycklig och våldsam statsutövning (vilket på ett politiskt plan innebar ett undanröjande av privilegier och ståndsinndelning, ett krav på maktfördelning och oavhängiga domstolar osv), dels att hindra staten att, på ett ekonomiskt plan, ingripa i och angripa den privata äganderätten. Bourgeoisin kom att söka i rättslig form garantera de borgerliga politiska rättigheterna (yttrande-, mötes-, tryck- och näringsfrihet etc), och där särskilt den, till politisk rättighet transformerade, privata äganderätten hade en central ställning. Signifikativt är att under denna period också uppstår 'rättssäkerhet', 'rättsstat' och 'rättssubjekt' som begrepp.

Rättssäkerheten ges alltså den innebörden, att å ena sidan kunna förutse statens ev ingrepp i den 'privat-autonoma sfären' och å andra sidan domineras just denna privat-autonoma sfär av den privata äganderätten.

Under rättsstaten menar jag, att rättssäkerhetens formella del får ett särskilt starkt uttryck i kraven om förutsebarhet och prediktabilitet (med anslutande förbud mot retroaktiv lagstiftning). I rättssystemet

met sätter detta en prägel genom detaljerat avfattade regler, den karakteristiska juridiska argumentationens 'subsumtionsmodell' och den rättsliga 'normrationaliteten'. Vad jag hävdar är, att det rättsliga systemet (normer, tolkning och argumentering) syftar till att optimera och maximera förutsebarheten.

Den *formella* rättssäkerheten erhåller, enligt mitt förmenande, med tiden prioritet framför den *materiella* rättssäkerheten och rättens materiella värden. Annorlunda uttryckt kan man säga, att rättssäkerhetens formella del döljer och maskerar den materiella sidan. Mer precist uttryckt; de materiella värdena (de borgerliga politiska rättigheterna inklusive *äganderätten*) projiceras över på den formella rättssäkerheten, varmed *förutsebarheten* som ideologiskt och 'naturligt' ideal träder i förgrunden.<sup>3</sup>

När rättsstaten runt sekelskiftet 'avvecklas' och samhällsutvecklingen<sup>4</sup> går in i socialstaten (ca 1900-1930), förändras rätten på en rad punkter. Det införs viss arbetsrättslig lagstiftning, viss social- och fattigvård mm som svar på den oerhörda misär statens *laissez-faire*-attityd och den ekonomiska marknadens ohämmade spel medförde. Staten får en ökad roll medförande att staten i begränsad omfattning intervenerar i marknaden (och därmed även i privat-sfären). Jämsides sker en utveckling av 'medborgerliga rättigheter' (allmän rösträtt, parlamentarismens genombrott osv). I rättssystemets systematik kan under denna period skönjas en försiktig 'öppning' av normerna, vilket kommer till uttryck i de generalklausuler som införs med början på 20-talet.

Det är egentligen först i och med välfärdsstaten som en dramatisk förskjutning sker i rättens materiella värden. Statens aktiviteter manifesteras inte längre i en (öppen) repressivitet (däremot i en dold socialpacificerande socialpolitik), utan statens distributiva funktioner ökar, nämligen att fördela det kapitalistiska 'välfärdsöverskottet'. Ett utökande och införande av 'sociala rättigheter' (sjukförsäkringar, pensionssystem, arbetsrättslig lagstiftning, sociallagstiftning mm) tar fart under 50-70-talen, med åtföljande expansion av förvaltning och offentlig sektor.

Ett väsentligt moment i rättssäkerheten bestod, som sagt, i att ävenledes garantera rättens materiella värden, och en tes i min studie är att en avsevärd *diskrepans* uppstått mellan den formella och materiella rättssäkerheten (under rättsstaten var ju detta inte något problem, där dessa båda sidors syften korrelerade). Den formella rättssäkerhetens förutsebarhetsaxiom blockerar i väsentliga avseenden den materiella sidan i rättssäkerheten.<sup>5</sup>

I en lagstiftning, och rättslig beslutsprocess, som alltmer kommit att kännetecknas av öppen målrationalitet, argumenteringsmodell, intresse- och behovsöverväganden och kausalvetenskapligt orienterad analys är det inte längre relevant att tala i termer av förutsebarhet eller prediktabilitet. Enligt mitt förmenande kan under de senaste två decennierna upptäckas ett definitivt 'brott' i rättssäkerheten (ett sammanbrott för den 'traditionella' rättssäkerheten och ett möjligt genombrott för en 'materiell' rättssäkerhet) och där den materiella rättssäkerheten traditionellt garanterades via en formell rättssäkerhet, måste den nu förändrade materiella sidan av rättssäkerheten garanteras med andra medel. Ett sätt att benämna denna 'nya' rättssäkerhetssituation (här begagnas *inte* termen 'modern rättssäkerhet', enär det än så länge är tveksamt att tala om en sådan. Snarare vore en deskriptiv term i sådana fall bättre; 'post-traditionell' rättssäkerhet...) brukar vara 'materiell rättssäkerhet', men, som pepåkats, består rättssäkerheten av tvenne delar varav den ena är 'materiell' rättssäkerhet. För att således undvika begreppsförvirring introduceras (i studien), för den materiella sidans nya pendang, termen *substantiell rättssäkerhet*.

Under den spirande välfärdsstaten och då den borgerliga rättsstaten, på både det ekonomiska och det socio-politiska planet, vittrade sönder blev det traditionella rättssäkerhetsbegreppet besvärande och föråldrat till vissa delar. Nu var inte längre fråga om att skydda den 'privatautonomas sfären' från en *uppenbar* våldsstat; staten hade istället fått nya distributiva uppgifter (att fördela välfärd) och skyldigheter.

I ljuset av detta yttrade Internationella Juristkommissionen år 1959 bland annat att "The rule of law skal ikke bare anvendes for å trygge og utvide individets borgerlige og politiske rettigheter i et fritt samfunn, men også til å skape de sosiale, økonomiske, utdannelsesmessige og kulturelle betingelser for å realisere hans legitime krav og menneskeverd" samt 1965 underströks (av kommissionen) att "ren legalitet ikke er nok, men at en videre oppfatning av rettferdighet som atskilt fra positive rettsregler hører med, og faktisk utgjør dets mer vitale aspekt".<sup>6</sup>

Dessa principiella ståndpunkter yttrades emellertid också i skuggan av andra världskriget. Att denna 'rättspositivistiska' och strikt legalistiska formalismens ok måste förkastas, fick förstärkning av de mest horribla erfarenheter: Nazi-Tysklands omänskliga förbrytelser. Utifrån den strikt rättspositivistiska hållningen kunde ju Nazi-Tysklands rättsordning, *de facto* och *de jure*, erkännas som rättssä-



ker, eftersom maximal förutsebarhet (antagligen) fanns – men en förutsebarhet som förde på räls till Auschwitz och Treblinka.

Problemet var tydligt: ett konsekvent vidmakthållande av 'förutsebarheten' så som ett *tillräckligt* argument var, och är, icke längre hållbart eller önskvärt.

## 2. Enter Ethica

Utan överdrift kan man alltså påstå att den traditionella rättssäkerheten sedan en tid tillbaka lever i ett kristillstånd. Det finns dock vissa strävanden att rädda förutsebarhetskriteriet och en möjlighet utgör försöken att inkorporera moraliska och etiska aspekter i rättssäkerheten. I det följande presenteras några rättsfilosofers och rätts-teoretikers eventuella lösningsförslag till den 'etiska problematiken'.

### *Legalism*

Om vi först ser på den engelske rättsfilosofen Joseph Raz' uppfattning av rättssäkerheten, kan han preliminärt sägas företräda en strikt legalistisk attityd vis-à-vis moralen/etiken. Raz anför, med gillande, en välbekant formulering av the ideal of the rule of law, innebärande att "stripped of all technicalities this means that government in all its actions is bound by rules fixed and announced beforehand – rules which make it possible to foresee with fair certainty how the authority will use its coercive powers in given circumstances, and to plan one's individual affairs on the basis of this knowledge".<sup>7</sup> Detta är ju välbekanta ackord; dels ett formalistiskt tema med förutsebarhetens prioritet, dels en liberal resonans på individuell botten.

För att kunna fylla någon som helst rimlig och användbar funktion måste rättssäkerheten begränsas till det *juridiskt/rättsligt* användbara, hävdar Raz; ty om den i annat fall jämföras med the rule of the *good law* utmynnar begreppet i något slags för juridiska sammanhang irrelevant samhällsfilosofi. Begreppet skall följaktligen inte sammanblandas med "democracy, justice, equality...human rights of any kind or respect for persons or for the dignity of man" varmed i princip ett icke-demokratiskt rättssystem (based on the denial of human rights, on extensive poverty, on racial segregation, sexual in-

equalities, and religious persecution) *bättre* kan överensstämma med kraven på rättssäkerheten än ett demokratiskt. Därmed *inte* sagt att det är bättre än ett demokratiskt (politiskt) system. Raz hävdar tvärtom att "it will be an immeasurably worse legal system, but it will excel in one respect: in its conformity to the rule of law"<sup>8</sup>.

Raz är naturligtvis mycket väl medveten om den starkt formella slagsidan i denna syn, ja rent av explicit (då detta är själva hans poäng); han hävdar att lagen "must be capable of guiding the behavior of its subjects. It is evident that this conception of the rule of law is a *formal one*. It says nothing about how the law is to be made: by tyrants, democratic majorities, or any other way...It may even be thought that this version of the doctrine is formal to the extent that it is almost devoid of content"<sup>9</sup>.

Vid bedömningen av rättssystemet eller rättsordningen, menar Raz i konsekvens härmed att rättssäkerheten endast är *ett* av de värden som det kan värderas utifrån, alltefter de mål som anses eftersträvansvärda med legala medel. Rättssäkerheten *kan* därför också vara ett politiskt ideal, men betraktat som *sådant* kan en rättsordning sakna eller omfatta det i olika grad, beroende på den politiska preferensen.

Vad avser moralen hävdar Raz, vilket i beaktande av det nyss anförda icke torde förvåna, att rättssäkerheten endast har ett moraliskt värde i det fall *rätten* tjänar ett gott syfte, men samtidigt kan alltså rättssäkerheten som *moraliskt* värde även legitimera dåliga syften<sup>10</sup>.

Rättssäkerheten är således främst ett värde för *rätten*, men inte – ipso facto – ett moraliskt värde per se; Raz menar att iakttagandet av rättssäkerheten kan göra rätten till ett lämpligt medel för vissa syften, men att oförbehållsamt följa detta är inget mål i sig. Att rättssäkerheten är ett rättsligt värde framgår då Raz ambivalentt konkluderar med, att å ena sidan "if the pursuit of certain goals is entirely incompatible with the rule of law, then these goals should not be pursued by legal means. But on the other hand one should be wary of disqualifying the legal pursuit of major social goals in the name of the rule of law"<sup>11</sup>.

Det är på dessa grunder, mycket goda vill jag mena, som Raz' position bör benämnas legalistisk: dels för att rättssäkerheten är lyftad ur den sociala kontexten (då en möjlighet till förutsebarhet som blockeras av ett politiskt repressivt system inte är mycket värd), dels för det explicita avståndstagandet från en 'sammanblandning' med moralen. Därtill är det uppenbart att Raz utan omsvep ställer sig på den historiska 'rättsstatliga' modellen genom att se lagen

själv som a stable and safe basis for individual planning och individual freedom. Rättssäkerheten förstås som ett *tekniskt* begrepp.

Konklusionen är som synes enkel, alltför enkel; moralen/etiken exkluderas punkt slut. Det är förvisso en lockande och drastisk lösning av den gordiska knuten och kan naturligtvis accepteras. Lösningen är lättköpt, men priset högt; även den mest diktatoriska regim måste betraktas som konsistent med rättssäkerhetens krav, men då har Raz lämnat sin anglosaxiska tradition och offrat individen på rättens altan.

### *Relativism*

Ett annorlunda sätt att förstå rättssäkerheten representerar den polske rättsfilosofen Kazimierz Opalek som, förutom avsikten att undvika den 'rättspositivistiska' definitionen vilken tvingas inkludera the Fascist law, ej heller önskar falla till föga för en 'naturrättslig' variant. Någonstans utanför Entweder-Oder, alltså.

Den 'formalistiska' varianten ställs, som sagts, inför svåra etiska problem av hart när oöverstiglig karaktär. Den medför nämligen, vilket Raz ovan explicerat, i sina extrema – men tillika *logiska!* – konsekvenser "the necessity to regard even the activities adhering to Fascist law as being embraced by the concept of the rule of law"<sup>12</sup>.

Att finna rättfärdigande argument (logiska eller politisk-moraliska) för denna ståndpunkt är, framhåller Opalek, synnerligen vanskligt eftersom vi i allmänhet inte applåderar Nazi-Tyskland (eller andra diktaturer) för dess iakttagande av rättssäkerheten, med mindre vi med gillande omfattar denna politiska ideologi. Kritiken mot den formalistiska attityden mynnar i regel ut i slutsatsen att "here is another sample of formalism isolated from life in its deadly logic leading straight to nonsense" och dessutom kan denna tolkning utan svårighet anklagas för "if not of being reactionary, then of displaying complete ignorance of problems of legal-politico practice"<sup>13</sup>. Med andra ord *medför* den strikta formalistiska hållningen ett etiskt och politiskt samvete.

Alternativet till en formalistisk tolkning skulle därmed kunna bestå i en 'anti-formalistisk' attityd, vilken accentuerar positiva kriterier på rättens *inhåll*. Rättssäkerheten kan, då, inte innebära "the adherence to *any* law, regardless of its contents, but only to a law possessing some *definite* qualifications"<sup>14</sup> och härvidlag avses en rad olika moment ha grundläggande betydelse: maktfördelning, likhet inför lagen, medborgerliga fri- och rättigheter, vissa processuella institut etc.

I förlängningen är detta emellertid begrepp av 'naturrättsligt' slag eftersom här inte nödvändigtvis åsyftas moment av eller påstående om rätten i ett specifikt, eller ens rådande, system. Vissa principer uppställs som varande *absoluta* och förses med 'superior qualifications to positive legal systems', med andra ord rättsprinciper ovanför rättssystemet. Från ett naturrättsligt perspektiv, anser Opalek, är det "essential only to establish any stiff 'supra-positive' norms whatsoever, to put above valid law any superior principles to which it should adhere"<sup>15</sup>. Opalek tycks härmed avse att vilken princip som helst egentligen kan ges en dylik superior qualification, varur rättssystemet kan härleda sin giltighet. Kort sagt förvänds den naturrättsliga tolkningen i något av en rättspositivistisk ekvivalens innebärande, att även här förklaras rättssäkerheten *devoid of content* eftersom dessa supra-positive norms också måste härledas, och så vidare ad nauseam.

Det finns också en annan risk eller fara som består i att dessa 'över-normer' etableras på grundval av en registrering av den rådande socio-kulturella situationen och att det rådande blir normativt *i sig*. Det rådande kan alltså legitimeras och empiriska fakta utgöra grundvalen för en normativ acceptans. En sak är givetvis att registrera fakta som deskriptiva tolkningar av ett redan givet gällande rättssystem, en helt annan sak däremot att transformera dessa till normativa och universella 'meta-normer'. I detta fall blir rättssäkerheten verkligen *devoid of content*.

Sammantaget implicerar detta tydligen en förbryllande och till synes oöverbyggbar svårighet, ty "the construction erected by formalism seems to crash when confronted with the argument that into the rule of law governing even by Fascist law is included; the only way of escaping formalism leads to natural law"<sup>16</sup> och Opalek kan som sagt inte acceptera någotdera förslag.

Alltså ett klassiskt dilemma med två möjliga lösningsförslag, där båda emellertid framstår som felaktiga och oönskade.

Hur skall nu Opalek komma över denna *pons asinorum*?

Jo, argumentet är som följer. Opalek menar att rättssäkerheten baseras på ett *underförstått* antagande att det representerar något *absolut* positivt, medan dess motsats fattas som något lika *absolut* förkastligt. Rättssäkerheten har alltså 'etiketterats' ett *absolut värde*, vilket medfört två konsekvenser; för det första att rättssäkerheten i slutändan blivit identisk med natural law och justice, för det andra att begreppet när det blev "overloaded with all the perfect qualities, was deprived of any definite content"<sup>17</sup>; å ena sidan blir



det *för öppet* och å andra sidan blir det *tomt*. På toppen av det Absoluta mister begreppen sin distinkta säregenhet och innebär slutligen samma sak.

Lösningen blir följaktligen, för den som inte accepterar Det Absoluta, att 'helt enkelt' *relativisera* rättssäkerheten.

Invändningen mot det relativiserade konceptet består i att rättssäkerheten, om det icke är absolut, i vissa situationer kan vara positivt, men under andra omständigheter negativt; dvs ett pendlande mellan två ytterligheter. Detta är exakt vad som följer ur det *formalistiska* konceptet om det utvecklas *logiskt* och inte 'spolieras' av den underförstådda förutsättningen, att rättssäkerheten äger ett absolut värde, hävdar Opalek.

Poängen med denna 'relativitetsteori' består i att den relativiserade rättssäkerheten tvärtom faktiskt är "a concept with a definite content, for it emphasizes the value of the adherence to law AND its limitations"<sup>18</sup> (konjunktionen kan här icke nog understrykas).

Alltså innefattar rättssäkerheten, utifrån Opaleks synsätt, både anslutning till rätten och medvetenhet om dess gränser. Att acceptera the *Fascist* rule of law skulle ske endast i det fallet om man förstår rättssäkerheten som *absolut* värdefullt och positivt under *alla* omständigheter. Härmed tillbakavisar Opalek 'totalkritiken' mot formalismen vilken framhäver rättssäkerhetens tomhet, men som inte skiljer det absoluta från det relativa begreppet.

Relativiseringen av begreppet blir, praktiskt sett, en fråga om gradering varmed rättssäkerheten har "a definite social value, but only to a certain extent, within definite bounds, dependent just on what kind of law is being adhered to". Utifrån moralen/politiken kan alltså rättssäkerheten tänjas till sin gränser, men därefter övergår det *från* att ha varit ett positivt element i det politiska systemet, *till* att bli mer och mer negativt belastat varvid det slutligen förvänds "into a morbid absurdity, even into crime, if it is estimated from the standpoint of 'material' social values"<sup>19</sup>.

Som synes är ju detta en ståndpunkt som utgör spegelbilden till Raz. Medan Raz är absolutist, är Opalek relativist; medan den förre graderar rättssäkerheten utifrån rätten (och i viss mån de-graderar moralen), bedömer den senare rättssäkerheten utifrån just moralen. Hos Opalek *måste* moralen/etiken vara måttstocken för rättssäkerheten, den kan inte värderas från rättssystemet självt (åtminstone inte fullt ut) då det per definition (även hos Opalek) tillhör detta. Opalek är i detta avseende den inverterade Raz.

Slutsatsen innebär, att denna formalistiska men relativiserade variant utgör *den* rimliga utgångspunkten för en korrekt definition. Problemet för Opalek, liksom för Raz (för vilken det emellertid inte är något 'äktat' problem) är, att själva rättssäkerheten ändå förstas inom ramen för den traditionella *formalismens* förutsebarhetskriterier, hur relativiserat detta än är. Fortfarande finns en klar demarkation mellan rätten och moralen, vad avser rättssäkerheten.

En möjlig utväg utgör måhända den alternativa slutsats Opalek inte drar, han tangerar den bara, snubblar över den liksom i förbifarten: "only when we tacitly assume the rule of law to be identical with justice... and at the same time formulate the thesis that the rule of law means adherence to (any) law, shall we be faced with a situation where either the 'Fascist rule of law' should be considered, *or we must admit that the rule of law does not solely consist in the adherence to law*"<sup>20</sup> (min kursivering).

Denna sista bisats är vad en annan, mer närbelägen, rättsteoretiker kan sägas försöka lösa.

### *Etisk godtagbarhet*

Aleksander Peczenik har i en rad skrifter uppmärksammat problematiken rättssäkerhet kontra moral/etik samt på senare tid även ägnat en del utrymme åt 'delproblemet' (eller huvudproblemet, hur man nu ser det) med den formalistiska innebörden av begreppet.

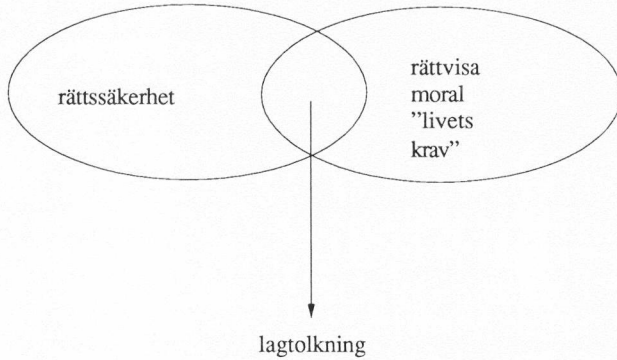
Framställningen nedan följer den utveckling begreppet genomgått i Peczeniks analyser, från en version a lá Opalek fram till ett mer genomarbetat och konsistent lösningsförslag.

#### I. KOMPROMISSER

Denna skrift ('Juridikens metodproblem') ägnas i huvudsak åt den juridiska tolkningen och de anslutande metodproblemen. Här ställs frågan om rättssäkerheten utifrån den speciella problemställningen om lagtolkning och hur denna kan optimeras med hänsyn tagen till rättssäkerhet. Att detta har den djupaste relevans framgår av det faktum, att domstolarna har en sedvanerättslig befogenhet att tolkningsvis *korrigera* lagens innebörd.

Peczenik hävdar att lagtolkningen är en "*kompromiss* mellan två postulat. Det första kräver att rättssäkerhet garanteras... Det andra postulatet kräver att tolkningen anpassas till de härskande föreställningarna om rättvisa, *moral*, billighet, rimlighet och andra 'livets krav' "<sup>21</sup>. Fallet kan illustreras som i figur 1.

Figur 1



Vad avser innehållet i rättssäkerheten själv kan bland annat förstås "ett faktum att lagregler *tillämpas i praktiken*, ett faktum att de *tolkas uniformt* och ett faktum att de *inte tillämpas retroaktivt*" samt att "i rättssäkerhetens namn kan man t ex kräva av lagstiftaren att han stiftar *klara lagar*"<sup>22</sup>.

Vid en granskning av den föreslagna 'kompromissen' framgår det att rättssäkerheten, som den här definieras, har en stark klang av 'formalism' där intet sägs om dess materiella innehåll. Intressant är att 'rättvisan' förläggs utanför rättssäkerhetens domäner.

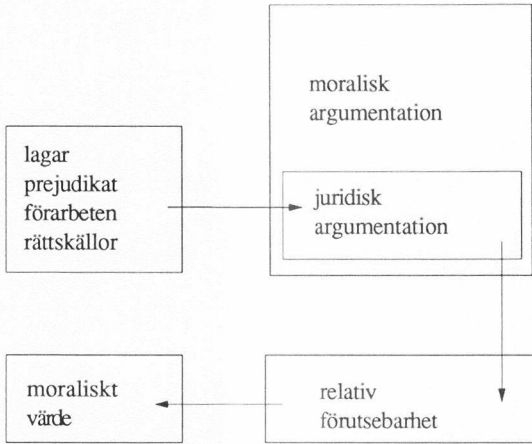
Det kan konstateras att denna tidiga period, är, vad avser rättssäkerheten, kraftigt influerad av det formalistiska synsättet. Vad som hindrar och räddar den föreslagna lösningen från att falla ned i en 'strikt legalism' á la Raz, är att moralen inkluderas i lagtolkningen, varmed Peczenik står på god fot med Opaleks relativism.

## II. ÖVERGÅNG

Dessa artiklar ('Rätt och Moral' samt 'Opraktiskt paradigmskifte i juridiken') hör delvis till 'kompromiss'-definitionens epok, men bildar samtidigt, kan man säga, en *övergång* mellan denna period själv (dvs en relativistisk version) och det som komma skall. De (särskilt 'Opraktiskt paradigmskifte i juridiken') uppvisar också den spänningsfyllda inre motsättning som är typisk för 'övergångar'.

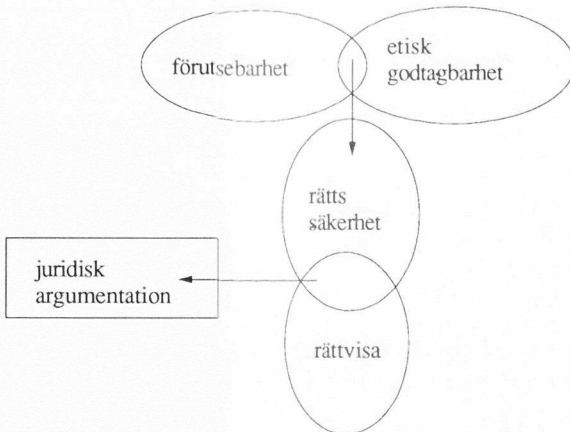
Nåväl, till en början ('Rätt och Moral') anges den juridiska argumentationen vara den "specialiserade och avgränsande form av moralisk argumentation som främjar rättssäkerhet" varvid den juridiska argumentationens *moraliska rättfärdigande* består i att den främjar rättssäkerheten.

Figur 2



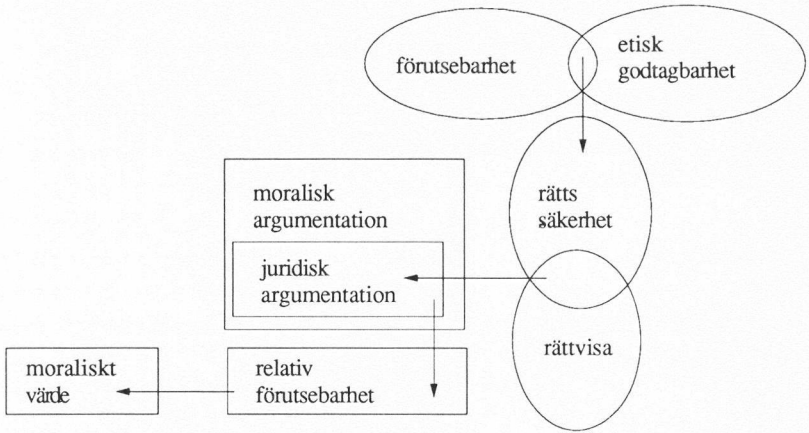
Den juridiska argumentationens 'hårda kärna' består av bl a lagar, prejudikat, förarbeten och andra rättskällor. Peczenik menar att, i beaktande av dessa, den "juridiska argumentationens resultat är därför relativt företsebart"<sup>23</sup> och följaktligen har denna företsebarhet ett visst moraliskt värde. Omdiskuterat är, givetvis, om juridisk argumentation verkligen är ett specialfall av moralisk argumentation. Båda argumentationstyperna bygger och vilar förvisso på praktiska (såväl som teoretiska) satser/påståenden, men huruvida dessa

Figur 3





Figur 4

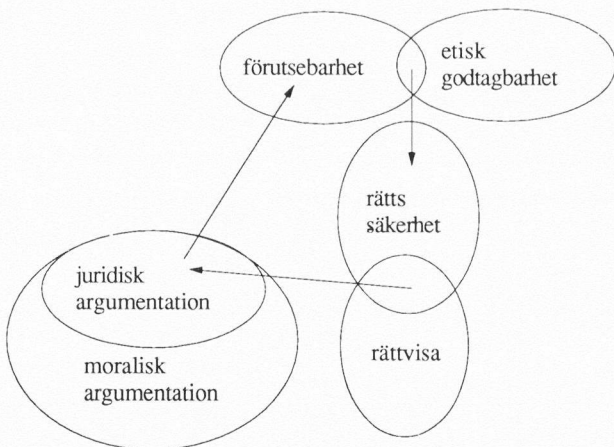


kan reduceras till varandra är en diskussion som får lämnas åt sitt öde (figur 2).

Vad avser ('Opraktiskt paradigmskifte i juridiken') har Peczenik kommit att se rättssäkerheten som en "förening av förtutsebarhet och etisk godtagbarhet, inte blott som förtutsebarhet"<sup>24</sup> vilket är ett avsteg från 'kompromisser' som definiens.

Emellertid tolkas fortfarande den *juridiska* argumentationen som "en kompromiss mellan rättvisa och rättssäkerhet"<sup>25</sup> och således erhålles (figur 3).

Figur 5



Att dess båda skrifter (i en försiktig mening) är motsättningsfyllda men samtidigt utgör en slags 'övergång' framgår tydligt om de sammankopplas (figur 4) och om det förenklas ett steg (figur 5).

Resultatet är alltså ett cirkelresonemang; rättssäkerheten ger en juridisk argumentation som mynnar ut i en förutsebarhet som är ett moraliskt/etiskt värde, som utmynnar i rättssäkerheten som osv.<sup>26</sup>

Här är alltså ett dilemma där båda premisserna (fig 2 resp fig 3) var för sig är rimliga, men där konklusionen (fig 4/fig 5) blir orimlig. Dilemmat tror jag står att söka i det blandade antagandet om 'komponenter' och 'föreningar' (det är givetvis möjligt att denna min koppleriverksamhet, avseende fig 2 och fig 3, icke är korrekt genomförd). Det finns en lösning på detta – men först ytterligare en definition.

### III. KONKURRENS

Denna stencil ('Demokrati och rättstillämpning') ligger tidsmässigt egentligen emellan ('Anteckningar till en avhandling', 'Rätten och förnuftet' 1:a uppl) samt ('Rättsstat kan inte privatiseras', 'Rätten och förnuftet' 2:a uppl), men då definitionerna i dessa texter i stort sett är identiska och stencilen så *markant* avviker från dessa, behandlas den som ett mellanliggande parentetiskt steg.

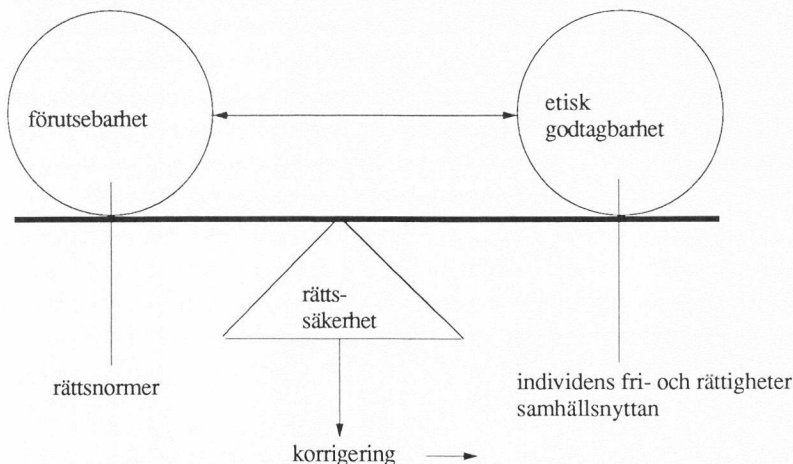
Nu hävdas plötsligen, att rättssäkerhet innebär "en förnuftig avvägning av två konkurrerande hänsyn, till förutsebarhet och till etisk godtagbarhet"<sup>27</sup>. Här drages en skarp gräns mellan det 'formalistiskt' definierade postulatet och den 'etiska' hänsynen – de är t.o.m. *koncurrerande* vid bedömningen av rättssäkerheten, vilket torde innebära att de principiellt sett är oförenliga; här talas, som tidigare, inte längre om någon 'kompromiss' eller 'förening'.

Vad baseras då förutsebarheten och etikens godtagbarhet på? Förutsebarheten uppnås genom de rättsliga beslutens förankring i rättsnormerna. Vad avser etisk godtagbarhet skall vi inte följa Peczenik in i hans 'diskursetik' – det räcker med att konstatera att med detta avses "hänsyn till individens fri- och rättigheter, den enskildes övriga intressen och samhällsnyttobedömningen"<sup>28</sup>.

Tankegången kan schematiskt framställas som i figur 6.

Modellen är dock inte så rigid som den i förstone ger intryck av, ty i det fallet att lagen strider mot etikens krav och lagtolkarens omdöme, främjas rättssäkerheten bäst "genom att beslutsfattaren tolkningsvis *korrigerar* en rättsregels ordalydelse"<sup>29</sup> och (normatively speaking) därför måste "domare respektive ämbetsmän 'korrigera' lagarnas innebörd så, att de anpassas till etikens krav"<sup>30</sup>.

Figur 6



Emellertid – mutatis mutandis – ger denna teoretiska definition associationer till Raz' förståelse av rättssäkerheten; det är ju nämligen möjligt att en maximal förtretbarhet kan ställas och avvägas mot en obefintlig etisk godtagbarhet, då de utgör *konkurrerande* hänsyn och icke är komplement till eller förstärker varandra. Med andra ord synes det just vara själva *avvägningen* som utgör rättssäkerheten och detta oavsett om förtretbarhetskriteriet ges den helt dominerande tyngden varmed den etiska godtagbarheten kan minimeras eller bortvägas.

Denna definition ger således inget tillfredsställande resultat.

#### IV. KOMPONENTER

I dessa texter ('Anteckningar till en avhandling', 'Rätten och förnuftet' 1:a och 2:a uppl samt 'Rättsstat kan inte privatiseras') förmärks en förskjutning i problematiseringen hän mot själva rättssäkerheten som begrepp – vad det innebär och hur det bör förstås.

Problemställningen är mer genomarbetad och Peczenik har också fjärrmat sig från tankarna på 'kompromisser' och 'konkurrerande hänsyn' – i stället begagnas termen *komponenter*.

Ett steg i rätt riktning alltså!

Hur Peczenik kommer fram till detta, att förtretbarheten icke är ett tillräckligt argument för rättssäkerheten, utan att det måste *om-*

*fatta* något ytterligare, framgår då förf hävdar ”att rättssäkerhet även omfattar de rättsliga beslutens etiska godtagbarhet inser man då man tänker på följande exempel. Tyska judar under Hitlers välde kunde lätt förutse att de skulle komma att förföljas, men det vore absurd att kalla en sådan förutsebarhet för rättssäkerhet”<sup>31</sup>. Detta innebär att rättssäkerheten är *mer* än respekt för lagen, om denna skapar stora orättvisor – alltså, rättssäkerhetens ”andra viktiga komponent består sålunda i att maktutövningen är etiskt godtagbar”<sup>32</sup>.

Kort sagt; förutsebarheten är inte ett *tillräckligt* krav, medan etiken är ett *nödvändigt* definens. Sannolikt är det här man kan finna Peczeniks svar på Opaleks ’alternativa slutsats’, den att rättssäkerheten inte *enbart* kan innebära adherence to law.

Den nya given består alltså i att ”begreppet ’rättssäkerhet’ omfattar fyra komponenter, nämligen:

- a) rättsliga
- b) beslut  
som i hög grad är
- c) förutsebara  
och
- d) etiskt godtagbara”<sup>33</sup>

a) och b) är i detta sammanhang självklara, det intressanta är hur förutsebarheten och den etiska godtagbarheten komponeras som ett tema i rättssäkerheten (figur 7).

Förutom att ge förutsebarheten respektive den etiska godtagbarheten förankring och stöd i ’generella rättsregler’ resp i ’moralen’, trycker Peczenik på det normativa faktum att ”rättsliga beslut främjas av att dessa beslut har stöd av generella rättsregler... etisk godtagbarhet av rättsliga beslut främjas av att de har stöd av moralen.”-

34

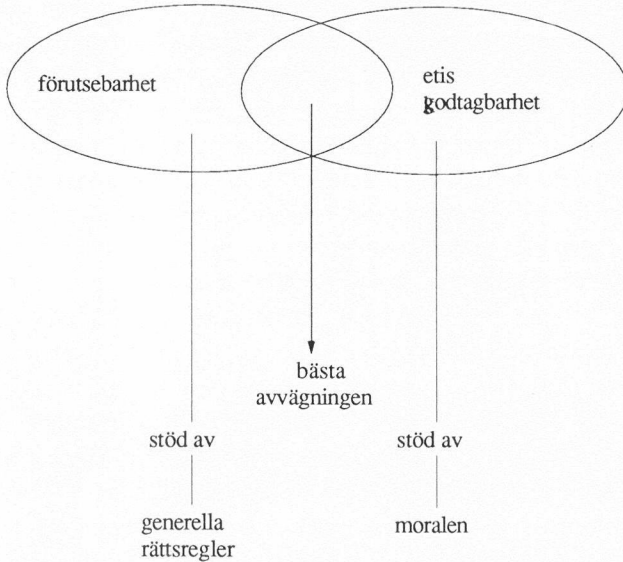
Att besluten har ’stöd’ betyder att de är rationella, dvs de skall inte vara godtyckliga. Här dyker ett bekant moment upp – ’godtycke’ – men transformerat till att även gälla den etiska sidan av rättssäkerheten.

Det ’överlappade’ området betecknar var man kan ”finna den bästa avvägningen mellan förutsebarhet och godtagbarhet, så att en ringa förutsebarhetsökning inte ’betalas’ med en stor orättvisa; inte heller får en ringa ökning av rättvisa betalas med en stor förutsebarhetsminskning”<sup>35</sup>. Nota bene att avvägningen här alltså sker *inom* rättssäkerheten (som utgör kombinationen av förutsebarhet och etisk godtagbarhet), tvärtemot den tidigare definitionen (’Demokrati och rättstillämpning’) där avvägningen är lagd *utanför* förutsebarhe-



Figur 7

## RÄTTSSÄKERHET



ten och godtagbarheten. Avvägning innebär sålunda nu, att om företsebarheten beaktas *måste* och godtagbarheten tas i beaktande samt om den etiska godtagbarheten förtjänar en extra stark ställning, så *skall* företsebarheten tas ad notam.

Som framgår är detta lösningen på dilemman i fig 5 (som kännetecknades av en blandning av 'kompromisser' och 'föreningar') därigenom att detta sista förslag är konsekvent i definitionen av rättssäkerheten som bestående av oeftergivliga komponenter.

I en sammanfattning av dessa variationer på känt tema kan konstateras att Peczenik kommit till insikt om den formalistiska variantens 'absurditet' varför etiken *måste* inkluderas i – vara en komponent av – rättssäkerheten; med andra ord har den logiska konsekvensen resulterat i ett 'uppmjukat' och rimligt rättssäkerhetsbegrepp.

För att understryka vikten av resonemanget kring 'företsebarheten', skall, innan artikeln uppsummeras, rättsteoretikern Åke Frändberg komma till tals i ett längre citat, där han drar ut konsekvensen av företsebarheten i dess fulla längd och frågar sig;

Men vad innebär rättssäkerhet i ett samhälle, där elementära rättigheter förtrampas, annat än vissheten hos offren om förestående lidande och vissheten hos förtryckarna om att de... lugnt kan fortsätta sin hantering? På sin höjd har förutsebarheten det värdet att potentiella offer kan hinna sätta sig i säkerhet, men det är ju inte en rättssäkerhet av detta slag som en legalist vanligen har i tankarna. Eljest kan ett inslag av *rättssäkerhet* i ett sådant samhälle vara att föredra, ju större desto bättre; av det slag, nämligen, att myndigheterna inte är konsekventa i sin människokränkande tillämpning utan lämnar en del potentiella offer i fred.<sup>36</sup>

Frändberg påvisar, med önskvärd tydlighet, att det alls icke föreligger något *logiskt* sammanhang mellan kravet på förutsebarhet och rättssäkerhet, utan att frågan snarare är av stipulativ karaktär. En första slutsats måste således innebära, att rättssäkerheten icke enbart får fattas som maximal förutsebarhet. Här måste vi deciderat löpa en stund, om än icke i så åtminstone parallellt med Peczeniks fotspår och i rättssäkerheten innefatta en etisk dimension.

### 3. Epilog

Så återstår då, avslutningsvis, att dra några slutsatser och konsekvenser ur det föregående. Som det torde framgå finns det, mellan rättsfilosofin och rättssociologin, ett tematiskt samband vad avser rättssäkerheten; nämligen frågan om förutsebarheten.

Som redogjorts för, måste, i det fall att rättssäkerheten förstås som innehållande 'förutsebarheten' även en etisk godtagbarhet inkluderas. De frågeställningar, eller invändningar, som kan riktas mot Peczeniks senare förslag (fig 7) är givetvis enkla att finna. För det första: vem skall omfattas av de rättsliga beslutens *etiska godtagbarhet*? Är det en etisk godtagbarhet som inte ifrågasätter grundläggande värden i samhället? Kan den etiska godtagbarheten träffa kollektiva och allmänna intressen – och mer specifikt, minoriteters (etniska, ekonomiska, kulturella, språkliga etc) intressen?

Den andra invändningen avser vem som har den faktiska möjligheten att *förutse* rättsliga beslut; uppenbarligen har det 'juridiska samfundet' störst möjlighet därtill, men därvidlag övergår det till en kunskapsfråga för juridisk expertis och i förlängningen härav en

finansiell fråga om vem som kan bekosta en dylik kunskapsupplysning.

Oavsett svaret på dessa problemställningar finns en definitiv vinst, jämfört med den rigida och strikt legalistiska 'förturbarhetsrättssäkerheten', nämligen att de båda komponenterna möjliggör en diskussion, i synnerhet betr den etiska godtagbarheten, och att begreppen kan ställas under debatt. Det föreslagna rättssäkerhetsbegreppet blir i viss mån, utifrån de givna förutsättningarna, ett dynamiskt begrepp.

I en lagstiftning och rättsligt beslutsfattande som kännetecknas av den klassiska subsumtionsmodellen, normrationaliteten och detaljlagstiftningen är förturbarhetskriteriet fortfarande relevant; detta gäller särskilt där individen står i ett direkt motsatsförhållande till en statlig (repressiv) maktutövning, dvs straffrätten, processrätten, viss civil- och förvaltningsrättslig lagstiftning. I dessa områden lämpar sig alltså den klassiska 'formella' rättssäkerheten, *men* utökad med den etiska godtagbarheten.

Ser vi däremot på de lagar och normer som ger uttryck för vissa 'allmänna', 'kollektiva' och 'sociala' intressen – såsom arbetsmiljölagstiftning, miljö rätt, social rätt, konsumentskydd etc – och där den rättsliga beslutsprocessen baseras på målrationalet, intresse- och behovsöverbväganden, är en rigid förturbarhet inte möjlig.

Att den formella rättssäkerheten kan komma i konflikt med den materiella sidans värden synes vara, enligt mitt förmenande, uppenbart, men den kan naturligtvis också strida mot politiska målsättningar (vilket ofta är fallet i just den 'nya' typen av 'substansiell' och 'innehållslig' lagstiftning) och blockera politisk förändring. Detta var bland annat de slutsatser som drogs i studien av lagen om skatteflykt,<sup>37</sup> där den snäva effektivitetshämmande rättssäkerheten gavs prioritet. Problemet uppmärksammades emellertid redan 1951 då Johannes Andenæs menade att rättssäkerheten kan bli "en kamouflasje för et försök på å motvirke uönskede kontrollorganers virksomhet"<sup>38</sup>.

Det läggs runt lagen en krans av (traditionella) rättssäkerhetsgarantier, vilket förlamar dess genomförande. För en politisk förändring kan det till och med vara så att det krävs en period av rättsosäkerhet, och intresset av "rättssäkerhet måste då vägas mot behovet av politisk förändring. Och den avvägningen är ingen strikt juridisk fråga".<sup>39</sup> Vidare kan det vara så att, vilket Axberger hävdar utifrån ett kriminologiskt perspektiv (om ekonomisk brottslighet), rättssäkerheten kan "sägas hävda bestående värden medan politiken står för behovet av förändring".<sup>40</sup>

Att det traditionella rättssäkerhetsbegreppet inte håller streck i många fall, kan exemplifieras med Hollanders studie om 'omhändertagande av barn', där en rigorös bokstavstolkning och normrationalitet ofta kan vara ogörlig<sup>41</sup> samt Westerlund som beträffande miljövärden aktualiserar 'allmänhetens' rättssäkerhet av att den aktuella rättstillämpningen tillgodoses. Faran finns, med ett traditionellt rättssäkerhetsbegrepp, att "exploatörsgруппers intressen prioriteras på bekostnad av andra grupper lagstadgade skydd"<sup>42</sup>.

Den formella rättssäkerheten kan också på ett allvarligt sätt sträva emot försök till demokratiseringsmålsättningar, närdemokrati, medbestämmande och allmänhetens beslutsdeltagande, minoritetskydd osv.<sup>43</sup>

Nå, vilka vägar öppnar sig om inte den 'formella' rättssäkerheten är tillämplig eller adekvat i dessa nya – på sociala rättigheter baserade – rättsliga områden?

Thomas Mathiesen skiljer i dessa sammanhang på en 'rettssikkerhetsjuss' som är individ- och rättighetsorienterad och en systemorienterad 'styringsjuss'.<sup>44</sup> Den senare kännetecknas av att rättsreglerna gått från metodinriktade till resultatorienterade regler (målstyrning), öppning av rättssystemet åt ett politiskt håll samt att "juridiken fusioneras med andra samhällsvetenskapliga områden".<sup>45</sup> Denna 'styringsjuss' får, enligt Mathiesen, till följd att, även om den är avsedd att skydda svaga grupper intressen, maktstarka intressen kan göra sig gällande i högre grad. Det 'öppna' rättssystemet är alltså från progressiv synvinkel ett allvarligt problem och enligt Mathiesen är därför en defensiv strategi grundreceptet, för att motverka maktstarka intressen.<sup>46</sup> Därför krävs att 'rettssikkerhetsjussen' återupprättas som defensivt medel och den eventuella progressiva "visionen om det gode samfunn krever i første rekke politiske virkemidler".<sup>47</sup>

Mathiesen ställer sig således på den formella rättssäkerhetens domäner och förespråkar en defensiv ställning längs hela linjen.

Ett steg utöver Mathiesen tar Thomas Wilhelmsson i teorin om de sk 'allmänna lärorna'. Wilhelmsson utgår från "tendenserna mot ett öppnare och mer flexibelt normeringsmönster"<sup>48</sup> där den precisionsinriktade rättsdogmatiken delvis förlorat sin legitimationsgrund. Utifrån påpekandet att rättsordningens 'nya element' snarare är behovsrationellt än subsumtionslogiskt strukturerade förespråkar Wilhelmsson att en alternativ 'allmän lära' bör beakta både "de materiella värden som ligger inbäddade i de behovsrationella elementen i rättsutvecklingen och det värde som kommit till uttryck i det



traditionella formella rättssäkerhetsidealet".<sup>49</sup> Ett utvecklande av de 'allmänna läroorna' tar fasta på de motstridande sociala, etiska och filosofiska intressen som rätten ger uttryck för, varvid den alternativa rättsdogmatiken kan extrahera nya huvudregler och, där det är befogat, låta huvudreglerna och undantagen byta plats i ett slags "principväxling"<sup>50</sup> och där en parts "ekonomiska och sociala behov beaktas... vid utarbetningen av systemets allmänna principer".<sup>51</sup>

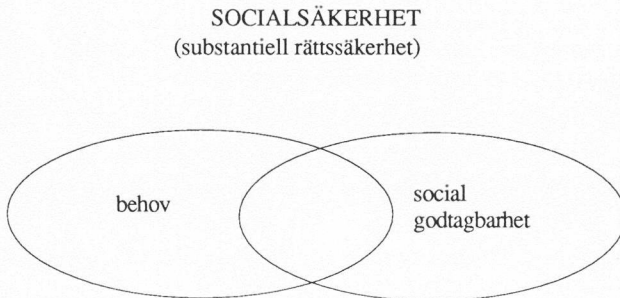
Vad avser rättssäkerheten mer specifikt, synes Wilhelmsson mena att denna genom ett mödosamt 'dekonstruktionsarbete' kan utvecklas i 'materiell' riktning, dock utan att helt offra kravet på formell rättssäkerhet.

En tredje väg representerar Lars D Eriksson, vars alternativa marxistiska jurisprudence vid det här laget torde vara välbekant. Eriksson hävdar att rättsordningen har tillförts element som egentligen står i strid med dess traditionella värdesystem (införda genom sk intervenerande normer<sup>52</sup>) och utifrån detta ser Eriksson en emancipatorisk potential "där de sociala behov och intressen som finns nedlagda i den senkapitalistiska rättsordningen tas på orden, uppfattas såsom uttryck för denna ordnings primära mål och inte endast såsom instrument för att hålla det kapitalistiska systemet vid liv".<sup>53</sup> Eriksson inför en distinktion mellan två typer av målrationala modeller; en systemorienterad argumentation, som styrs av intresseavvägningar och kompromisser (socialt balanserade resultat) och en behovsorienterad, som tar sikte på "tillfredsställelse av konkreta sociala behov (konkret rättvisa)".<sup>54</sup> Den behovsorienterade målrationala modellen skulle, enligt Eriksson, skapa förutsättningar för en kritik och öppen diskussion samt en systematisk kontroll av den rättstillämpande verksamheten.<sup>55</sup>

Kontentan, beträffande rättssäkerheten, är hos Eriksson en blandad strategi; dels en defensiv på de traditionella rättsstatliga gebiten (straffrätt, processrätt) samt en behovsorienterad målrational och marxistisk jurisprudence på de områden där det är frågan om kollektiva intressen.<sup>56</sup>

I den substantiella lagstiftningen där rätten uttrycker vissa sociala materiella värden, är traditionella förutsägbarhetskriterier inte längre det avgörande momentet. Det centrala temat blir istället att det föranstaltas reella kontrollmöjligheter på myndigheter/stat, att de sociala rättigheterna garanteras i det konkreta fallet med de specifika socio-ekonomiska säregenheter som föreligger. Med andra ord, individens totala socio-ekonomiska (och klassmässiga) situation tas som en konkret premis för den kausalt målrationala rättsliga argumentationen.

Figur 8



En övergripande slutsats av artikeln innebär avslutningsvis att den formella rättssäkerheten i defensivt syfte fortfarande bibehålls i de rättsliga områden som alltså kännetecknas av ett direkt motsatsförhållande mellan individ och stat. Men i detta fall bör alltså Peczeniks lösningsförslag begrundas.

Om jag på basis av det anförda skall göra ett hastigt utkast till en modell av den nya 'substantiella' rättssäkerheten, blir det en 'parafra' på Peczeniks figur 7. Man skall visserligen vara försiktig vid införandet av nya begrepp, men förslagsvis skulle jag (i form av en försöksballong) stipulera en neologism; för den socialt baserade 'substantiella' rättssäkerheten föreslås *socialsakerhet*. Denna skulle då preliminärt, och utan anspråk på fullständighet, kunna se ut som i figur 8.

Vad således avser den vänstra cirkeln skulle 'behov' alltså förstås i Erikssons anda, dvs en behovsorienterad målrationaltitet. Den högra, 'social godtagbarhet', beaktar således, *utifrån* kollektiva och allmänna intressen, den enskildes sociala och ekonomiska totalsituation.

## Noter

- 1 'Rätten och förmuften' 1986 s 31f
- 2 Gustafsson 'Rättssäkerhet för vem?'
- 3 Se Gustafsson/Anderberg s 28 där en preliminär tes formulerades innebärande

att det är ett "historiskt faktum att formen för äganderätten konstituerar definitionen av rättssäkerheten"

- 4 När det gäller kopplingen mellan rättsstaten, socialstaten och välfärdsstatens ekonomiska förutsättningar – där de hänförs till konkurrenskapitalism, monopolkapitalism resp statsmonopolkapitalism – samt relaterandet till rätten och rättssäkerheten i synnerhet, hänvisas till Gustafsson 1989.
- 5 Se här exempelvis Gustafsson/Anderbergs studie, om hur en snävt definierad rättssäkerhet hindrar effektivitet i tillämpningen av skatteflyktslagen.
- 6 Båda citaten från Aubert 1986 s 40
- 7 F A von Hayek citerad i Raz s 210
- 8 Båda citaten ibid. s 211
- 9 Ibid. s 213 resp s 219
- 10 Ibid. se särskilt s 223ff
- 11 Ibid. s 228f
- 12 Opalek s 498
- 13 Ibid. s 498f
- 14 Ibid. s 498
- 15 Ibid. s 499
- 16 Ibid. s 503
- 17 Ibid. s 504
- 18 Ibid. s 506
- 19 Båda citaten ibid. s 505f
- 20 Ibid. s 506
- 21 'Juridikens metodproblem' (1976) cit ur 1980 s 63
- 22 Ibid. s 72 resp 73
- 23 'Rätt och Moral' s 618
- 24 'Opraktiskt paradigmskifte i juridiken' s 453, 456
- 25 Ibid. s 456
- 26 Runt dessa artiklar utspann sig en debatt mellan Peczenik och Niklas Bruun/Thomas Wilhelmsson. De sistnämndas kritik, som den framfördes, blir *förståelig* såtillvida som de måhända uppdagade denna *circulus vitiosus*.
- 27 'Demokrati och rättstillämpning' s 8
- 28 Ibid. s 22
- 29 Ibid. s 22
- 30 Ibid. s 8
- 31 'Rätten och fömuftet' 1:a uppl s 31f samt 'Anteckningar till en avhandling' s 397
- 32 'Rättstat kan inte privatiseras' s 2 samt 'Anteckningar till en avhandling' s 397
- 33 'Rätten och fömuftet' 1:a uppl s 31
- 34 Ibid. s 31f. När det gäller det specifika i Peczeniks 'stöd' och 'rationalitetsbegrepp' liksom 'den etiska godtagbarheten', måste jag helt enkelt hänvisa till 'Rätten och fömuftet'.
- 35 Ibid. s 31f
- 36 Frändberg s 60
- 37 Se Gustafsson/Anderberg
- 38 Andenæs s 9
- 39 Axberger s 16
- 40 Ibid., se även Ketscher/Rønsholdt s 109
- 41 Hollander särskilt sid 27-40
- 42 Westerlund s 465
- 43 Se Ketscher/Rønsholdt s 109f
- 44 Se Mathiesen s 474

- 45 Wilhelmsson s 35  
 46 Mathiesen s 475f, samt för en defensiv strategi se även Ketscher/Rønsholdt s 110  
 47 Mathiesen s 476ff samt Wilhelmsson s 35  
 48 Wilhelmsson s 36  
 49 Ibid.  
 50 Ibid. s 37f  
 51 Bruun/Wilhelmsson s 712f  
 52 Eriksson s 46 i Utkast till en marxistisk jurisprudence  
 53 Ibid.  
 54 Ibid s 47  
 55 Eriksson s 50 i Om olika argumentationsmodeller  
 56 Eriksson s 53 i Utkast till en marxistisk jurisprudence

## Litteratur

- ANDENÆS, J "Garantier for rettsikkerheten ved administrative avgjørelser" i *Förhandlingar å det 19:e juristmötet i Stockholm 1951* Stockholm 1952  
 AUBERT, V "Rettsikkerhetssyndromet" i *Samfunn Rett Retferdighet. Festskrift til T Eckhoffs 70-årsdag* Norge 1986  
 AXBERGER, H-G *Rättssäkerheten och kampen mot den ekonomiska brottsligheten* Brå-apropå 1986 nr 6  
 BRUUN, N/WILHELMSSON, TH "Rätten, moralen och det juridiska paradigmet" *Svensk Juristtidning* 1983  
 ERIKSSON, L D "Om olika argumentationsmodeller" i *Marxistisk teori och rättsvetenskap* Helsingfors 1980  
 ERIKSSON, L D "Utkast till en marxistisk jurisprudence" i *Marxistisk teori och rättsvetenskap* Helsingfors 1980  
 FRÄNDBERG, Å *Rättsregel och rättsval* Stockholm 1984  
 GUSTAFSSON, H *Rättssäkerhet för vem? Rättssociologiska institutionen* Lund 1989  
 GUSTAFSSON, H/ANDERBERG, J "Skatteflykt och rättssäkerhet. En studie av skatteflyktslagens tillämpning" i *Tidskrift för rättssociologi* Vol 4 1987 Nr 1  
 HOLLANDER, A *Omhändertagande av barn* Stockholm 1985  
 KETSCHER, K & RØNSHOLDT, S *Offentlig ret. Retsanvendelse og rettsikkerhet* København 1987  
 MATHIESEN, T "'Styringsjuss', 'rettsikkerhetsjuss' og det gode samfunn" i *Samfunn Rett Retferdighet. Festskrift til T Eckhoffs 70-årsdag*  
 OPALEK, K "The Rule of Law and Natural Law" i *Festskrift tillägnad K Olivecrona* Stockholm 1964  
 PECZENIK, A *Juridikens metodproblem* Stockholm 1980 2:a uppl  
 PECZENIK, A "Rätt och moral" i *Svensk Juristtidning* 1982  
 PECZENIK, A "Opraktiskt paradigmskifte i juridiken" i *Svensk Juristtidning* 1984  
 PECZENIK, A "Anteckningar till en avhandling" i *Svensk Juristtidning* 1985  
 PECZENIK, A *Rätten och förnuftet* Lund 1986 1:a uppl  
 PECZENIK, A *Demokrati och rättsstillämpning* (stencil) Lund 1987  
 PECZENIK, A "Rättsstat kan inte privatiseras" i *Sydsvenska Dagbladet* 2/7 1988  
 PECZENIK, A *Rätten och förnuftet* Lund 1988 2:a uppl  
 RAZ, J *The Authority of Law* Oxford 1979  
 TROTSKIJ, L *Den permanenta revolutionen* Göteborg 1973

WESTERLUND, S "Rättssäkerhet i miljövrården" i *Svensk Juristtidning* 1980

WILHELMSSON, TH "Rättssäkerheten, rättsvetenskapen och de allmänna lärorna"  
*Retfærd* 1986 nr 33



